

Марія Мілова, Світлана Дмитрашко
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова,
Одеська державна академія холоду

ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ: ІДЕОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ЦІЛЕЙ, ФОРМ І МЕТОДІВ ВОЛОДАРЮВАННЯ

© Мілова М., Дмитрашко С., 2012

Розглянуто теоретичні аспекти взаємовпливу ідеології та конкретно-історичних форм володарювання на прикладі фашизму і націонал-соціалізму. Проаналізована сутність праворадикальної ідеології, причини її виникнення, форми впливу та можливі загрози у контексті демократичного розвитку.

Ключові слова: тоталітарний режим, політична ідеологія, фашизм, націонал-соціалізм, радикалізм, праворадикальні рухи.

Marija Milova, Svitlana Dmytrashko

TOTALITARIAN MODES: IDEOLOGICAL GROUND OF AIMS, FORMS AND METHODS OF DOMINION

The article researches the theoretical aspects of the mutual influence of an ideology and particular-historical forms of reigning on the Fascism's and the National-Socialism's example. The author analyzes the essence of right- radical ideology, the reasons of its appearance, forms of its influence as well as probable threats in the context of democratic development.

Key words: the totalitarian regime, political ideology, fascism, national socialism, radicalism, right-radical movements.

Масштабні трансформаційні зміни суспільства, що відбуваються після війн, революцій, розпаду імперій, вимагають формування мети національного розвитку, пояснення й вирішення кризових явищ у сфері економіки, політики та духовно-культурного життя. У перехідні епохи значно посилюється роль ідеології, яка реалізує функцію світосприйняття, а також забезпечує легітимацію панівного режиму, обґрунтовує внутрішню та зовнішню політику. Політичні ідеології виконують функції орієнтиру розвитку, відображають соціальну психологію, створюють “картини світу”, за допомогою яких влада легітимізує свої рішення у суспільстві і досягає цілей.

У такі періоди виникає багато суспільно-політичних рухів та організацій, що намагаються представити власну “картину” майбутнього розвитку держави і знаходять електоральну підтримку у суспільстві, яке втомлюється від невизначеності. Історія ХХ ст. свідчить, що в такі часи до влади найчастіше приходили радикальні сили правого або лівого напрямку.

У нашому дослідженні спиратимемося на наукові розробки зарубіжних та вітчизняних учених (В. Віпперманн, Й. Петцольд, М. Бросшат, Х. Арендт, І. Голомшток, О. Бланк, О. Галкін, В. Розанов, В. Буханов, В. Райх, В. Розумюк та ін.), що в різні періоди досліджували проблему виникнення та володарювання праворадикальних рухів, а саме: фашизм в Італії та націонал-соціалізм у Німеччині.

На нашу думку, вивчення означеної проблеми відбувалося за різними напрямками як у вітчизняних, так і зарубіжних учених. У 80-ті рр. ХХ ст. основна тематика наукових досліджень у радянській історіографії була пов'язана з проблемами виникнення фашизму, його політикою як всередині країни, так і стосовно окупованих держав (О. Галкін, О. Бланк, В. Розанов, В. Коваль,

Б. Бесонов). Німецькі дослідники (В. Віпперман, М. Бросшат, Х. Гребінг, О. Данн, В. Мазер, В. Міхалка) аналізували походження фашизму, соціально-політичні, культурні умови країн, де виникли праворадикальні партії, а також ідеологію та зовнішню політику. На початку 2000-х років з'явилися роботи, присвячені фанатизму, радикалізму та теоретичним підґрунтям політики недемократичних режимів (П. Концен, К. Зонтгаймер).

Актуальність проблеми пов'язана з тим, що посткомуністична доба порушує багато питань з приводу активізації радикалізму. Українські дослідники (В. Розумюк, О. Вонсович) приділяють велику увагу змісту фашистського володарювання та його зовнішній політиці, але спеціальних досліджень щодо ідеології націонал-соціалізму як теоретичної основи радикалізму в українській політології ми не виявили. Однак проблема теоретичних джерел націонал-соціалізму, ідеологічних засад політичної практики, умов і причин виникнення праворадикальних рухів потребує наукового аналізу і залишається актуальною в умовах посттоталітарного демократичного розвитку.

Мета роботи – проаналізувати фашизм як родове явище та націонал-соціалізм як його тип, прослідкувати ідеологічну насиченість рішень диктаторських режимів у сфері внутрішньої та зовнішньої політики.

Руйнівні наслідки Першої світової війни – розпад імперій, поразка Німеччини, Італії стимулювали появу політичних ідеологій, політичних партій, які вимагали революційних, радикальних дій щодо відновлення великої держави. Ідеології, за якими на початку ХХ ст. розвивалися європейські держави (лібералізм, консерватизм, соціал-демократія тощо), не задовольняли радикальні течії та дії.

За змістом фашизм і націонал-соціалізм підкреслювали особливість своїх систем світосприйняття, своєї ідеології, що ґрунтувалась на революційності, нових орієнтирах у формуванні моделі суспільства та держави, яка віддавала перевагу спільноті перед особою. Ідеологія фашизму відображала процеси, які відбувалися у свідомості людей саме у перехідну епоху. Політична сила радикальних ідеологій була у тому, що було запропоновано мету, розкрито шляхи подолання кризи у соціально-економічній та політичній сферах. Істотним для визначення впливу радикальних ідеологій на суспільство було те, що ідеологи, лідери партій, рухів зверталися до усього суспільства з пропозиціями щодо відродження національної величі, з програмами виходу з кризи, які об'єднували й мобілізували громадян. Ідеологи націонал-соціалізму змогли приєднати велику масу невдоволених до свого руху, акцентуючи увагу не на абстрактних ідеях, а на ідеї відродження великої держави.

Аналізуючи проблему фашизму як явище чи конкретно-історичну форму розвитку окремих країн, В. Віпперманн зазначає, що "...країни, в яких виник і розвився фашистський рух, відрізняються в економічному і соціальному аспекті (плані). Загальна характеристика стосується політичної сфери" [11, с. 14]. Наприклад, Німеччина була розвиненою індустріальною державою, тоді як Італія, навпаки, не досягла високого індустріального рівня. Обидві країни отримали поразку у Першій світовій війні, та у суспільстві, безумовно, існувало невдоволення Версальською системою. В Німеччині після падіння влади кайзера і проголошення Веймарської республіки парламент став не тільки інститутом представництва інтересів соціальних груп, але й ареною безперервних інтриг.

Упровадження демократії в умовах трансформації усієї системи суспільного розвитку завжди пов'язано з ризиками, зворотами, падінням життєвого рівня, несприйняттям суспільством нових правил життя, що унеможливило демократичній системі консолідуватися. Тому невдоволена частина суспільства як значне електоральне поле очікувала й готова була підтримати сильну особистість, лідера, здатного об'єднати націю та вивести країну з кризи.

Німецький націонал-соціалізм спирався на світосприйняття, яке долало класові антагонізми всередині суспільства, тому що виходило із концепції однокровної та пов'язаної простором народної спільноти. Ідеологія націонал-соціалізму, харизматичність лідера партії змогли інтегрувати та змобілізувати маси. А. Гітлер створював образ лідера, здатного об'єднати націю, оскільки мета – відродження величі Німеччини, була зрозумілою і давала змогу людині відчути

себе частиною нації. Велика мета, єдність суспільних груп уможливили зняти психологічне, соціальне напруження у тих, хто боявся втрати статусу, пролетаризації, тобто у власників, які становили основну електоральну базу НСДАП. Фрідріх Іоакім Клен – пропагандист СА, так описував враження від мітингу, який відбувся у 1932 р.: “...Поки ми хочемо, щоб республіканські діячі відчували хиткість своїх позицій, і разом з тим показати, з якою глибокою вірою ми чекаємо появи нової ери – ери Адольфа Гітлера” [6, с. 59].

Гітлер презентував свою програму як революційну та об’єднавчу. З одного боку, націонал-соціалістична ідеологія інтегрувалась навколо ідеї відродження держави, з іншого, – забороняла існування політичних свобод, інакомислення. Увійшовши до системи, людина підпорядковувала власну особистість або унікальність загальному (цілому) – ідеї, партії, політичному режимові – тим самим відповідальність за особисті, суспільні рішення переходила до цілого, що допомагало встановленню влади єдиної особи – фюрера. Пропагандист Ф.І. Клен висловив ставлення симпатиків націонал-соціалістичної ідеології так: “... Кожному з нас було зрозуміло: окрема особистість – ніщо, ідея – все” [6, с. 61].

Італійський фашизм творився на ідеї нації як культурно-історичної спільноти, яку можна було втілити і яка може існувати тільки в умовах держави. Пріоритет був відданий інституту держави як якісному виразнику нації та її захиснику. Лідери НСДАП ґрунтували ідеологію на ідеї єдності, але це була ідея створення “єдиного у духовному й матеріальному значенні народного організму”.

Фашистська держава – це тип держави, де індивід визнається частиною спільноти, волю якої виражає тільки держава. Цей політичний інститут стає організатором нації, тому що поза державою нічого не існує, саме держава створює закон, необхідний для виконання індивідуальним волям. Фашистська держава проникає в інтелектуальне, моральне життя індивіда, володіє монополією на свободу, намагається контролювати свідомість і поведінку громадян. Б. Муссоліні пояснював необхідність особливого статусу держави наслідками поразки у Першій світовій війні, а також довгою бездержавною історією Італії. На наш погляд, італійський фашизм об’єднав конструктивну ідею створення національної держави з антидемократизмом, знищенням прав і свобод, критикою пацифізму й оспівуванням війни, що призвело до створення нової моделі сильної авторитарної держави.

Націонал-соціалізм – це тип фашизму, якому властива жорстока диктатура та єдність нації як цілісної, монолітної спільноти, побудова народного організму за допомогою ідеологічної соціалізації людини. “Німецький фашизм (нацизм) включає в себе расову та арійську теорії..., філософію державності і культ надлюдини”, – підкреслює У. Еко [10, с. 57]. Націонал-соціалістична держава проникає в усі сфери приватного й суспільного життя, відторгає тих, хто протидіє “інтересам нації”, тому демократичні права і свободи відсутні, а політичних опонентів знищують. “Єдність нації” виключала наявність етнічних домішок крові, що призвело до винищення негерманців на ґрунті расизму. Вважаємо, що німецький націонал-соціалізм – це тип фашизму, в якому переважає гіпертрофована ідея народної спільноти, “чистої” расово та організованої в монолітну державу-партію. Політична ідеологія націонал-соціалізму відіграла неабияку роль в утвердженні нацистського політичного режиму. Зокрема, расові теорії сприяли теоретичному обґрунтуванню історичного процесу як процесу боротьби рас.

У XIX ст. дипломат граф Ж.-А. Гобіно писав, що розвиток історії, збереження культури можливі лише за умови, що раси не змішуються. У центрі расової нерівності знаходиться біла раса, особливо нордичний тип, який є завойовником й упорядником державного ладу, носієм культури, про що свідчить активність, енергія, розумові здібності. Як критерій “повноцінної” та “неповноцінної” раси наведені культурантропологічні й етнологічні параметри [2, с. 79]. Одночасно граф Ж.-А. Гобіно скептично ставився до процесу національного творення, який був значущим для історії Європи XIX ст. На його думку, нація – є результат змішування рас, що суперечить принципам культурно-історичного розвитку.

На наше переконання, XIX ст. – це етап у розвитку історії, коли прогресивним явищем було визнання права народів на національне об’єднання, усвідомлення своєї ідентичності завдяки мові,

культури, історії. Націоналізм XIX ст. пов'язаний з ідеєю рівності народів у їхньому праві на існування та створення власних держав. Представники расових теорій конфлікт між расовою ієрархією та націєтворенням вирішували на користь расової ієрархії.

Створення такої теорії дало змогу зробити хибний висновок про те, що неоднаковість рас тотожна різниці достоїнств представників різних рас. Ханс Гюнтер, професор кафедри “расової науки” в Йенському університеті, визначає расу “як групу людей, яка відрізняється від інших груп комбінацією властивих їй фізичних і духовних характеристик, здатну до відтворення собі подібних” [3, с. 98]. Досліджуючи расову структуру західних народностей, Х. Гюнтер підкреслює, що “...фізичні якості людей нордичної раси, без сумніву, привабливі. Індивідууми, які мають подібні риси, стають лідерами в державних справах, а також у науці, техніці, мистецтві. Це підтверджує достатньо велика кількість їхніх представників з-поміж видатних чоловіків й жінок в усіх країнах Заходу” [3, с. 100]. Іншими словами, расова теорія XX ст. проводить стереотипізацію рас, створює ідеальний тип, проголошує різницю достоїнств рас, що приводить до виправдання агресії як складника державної політики. Представник “расової науки” Л.Ф. Клаус, вивчаючи нордичну расу, підкреслює, що “...вся Земля й навіть весь Всесвіт уміщується в нордичну душу, яка намагається проникати скрізь, що стає закономірністю. ...налаштовані відкривати нові землі й райони, досліджувати їх та культивувати, а в кінцевому рахунку – і підкоряти. Обмеження при цьому вони встановлюють собі самі. Але іноді трапляється й так, що вони ігнорують будь-які обмеження” [5, с. 107].

Теоретики націонал-соціалізму проголосили нову расову парадигму не тільки внутрішньої, але й світової політики. “Кров, яка померла, починає оживати. В її містичному символі відбувається нова побудова клітин душі німецького народу. Сучасність і минуле раптово проявляються у новому світлі, а для майбутнього виникає нова місія. Історія і завдання майбутнього – це більше не боротьба класу проти класу чи конфлікт між різними церковними догмами, вони проголошують боротьбу між кров'ю і кров'ю, расою і расою, народом і народом”, – пише А. Розенберг [7, с. 3]. Расова теорія перетворилася на парадигму світової політики, яка дала змогу націонал-соціалістичному режиму легітимізувати боротьбу за володарювання у світі.

Варто погодитися з дослідниками, які зазначають, що національна свідомість народів формується спільно з ідеєю створення власної держави, але націонал-соціалізм спрощує духовну, культурну складову націоналізму, надмірно політизує національну свідомість і привносить негативне, радикальне у національну свідомість за допомогою расизму та антисемітизму. Націоналізм не можна обмежувати тільки політичним волевиявленням або ідеологією – це також культурний феномен [8, с. 6]. Він включає єдину мову, символи, стереотипи, традиції, національну свідомість, належність до певної території. Націоналізм об'єднує націю на підґрунті ціннісних орієнтирів, настанов, тому може набирати різних форм і виявляти різні риси. Ентоні Д. Сміт вважає, що нація як форма спільноти характеризується культурною і /або політичною ідентичністю, яка дає змогу її членам користуватися соціально-культурними ресурсами та виражати свої інтереси, потреби, цілі [9, с. 45]. На думку авторів, вороже ставлення до інших народів у націоналізм привносять політичні кола, які використовують ворожі етнічні стереотипи, надмірно радикалізують бінарну опозицію “ми – вони” через розбурхування почуття зверхності, чинячи це з метою переорієнтації соціального невдоволення мас в умовах внутрішніх економічних і політичних криз. У суспільстві формуються радикальні та екстремістські угруповання. Наприклад, на початку XX ст. в Німеччині існували течії младоконсерваторів на чолі з Меллером ван ден Бруком, революційних націоналістів – на чолі з Е. Юнгером. Щодо радикальнішого революційного націоналізму, К. Зонтгаймер пише, що “...цей націоналізм не міг запропонувати нації нічого, окрім закликів до боротьби проти всього сучасного... Громадянські свободи вони воліли б замінити на міцну державність... Особистість ... має влитися у кровну спорідненість нації і добровільно принести своє життя їй у жертву, коли нації це буде потрібно” [4, с. 119]. Революційний націоналізм, яскравим представником якого був Е. Юнгер, ідеологічно обґрунтував жорстокіші дії як політичну програму для нових партій, які заперечують ліберальний націоналізм XIX ст.

Крім того, підкреслимо, що з початку XX ст. Німеччина вступила у період модернізації, але прозахідний демократичний лад був впроваджений після поразки у війні та революційних дій. Різкі

зміни усталених соціально-політичних традиційних структур викликали психологічну маргіналізацію та радикалізацію масової свідомості. Велика кількість людей була охоплена почуттям власної незначності, невизначеності стосовно соціальних перспектив, що стало психологічним підґрунтям для розвитку націонал-соціалізму як типу фашизму. Суспільна ситуація була позначена загальним занепадом християнської моралі, нігілізмом щодо традиційних цінностей. Масштабні суспільні зміни поступово призвели до заперечення цінності окремої людини, тому з'явилися ідейні системи, які надавали пріоритет “органічній спільноті” і державі. У внутрішній політиці нацистського режиму подібна тенденція проявилася у тотальному втручанні в суспільне життя. Начальник гітлерівської канцелярії Мартин Борман так висловився про цю тенденцію: “Тільки рейх спільно з партією та її органами має право на лідерство в народі” [1, с. 291]. Водночас зовнішня політика націонал-соціалістичної Німеччини обґрунтовувалась расистськими ідеями про нерівність рас, про необхідність війни тощо [12].

Підсумовуючи, зазначимо: політичні ідеології впливають на створення духовних обставин у суспільстві, що дає змогу перемагати політичним партіям, програми яких відповідають соціально-політичним та соціально-культурним очікуванням мас.

Радикальним політичним партіям потрібні ідеології, здатні сформулювати мету, інтегрувати й мобілізувати суспільство через нав'язування образу ворога, додання якого відкриває шлях до реалізації історичної місії – від створення держави до встановлення світового панування. Фашисти Італії та націонал-соціалісти Німеччини скерували соціальну енергію протесту проти недоліків модернізації у напрям, необхідний політичному режимові.

Толерантність, повага до інакшості, унікальність кожної окремої людини як цінності демократичної політичної культури поступилися расизму, антисемітизму, антидемократизму, пріоритету “органічного”, спільного як цінностям тоталітарної політичної культури.

Аналіз впливу ідеології на форми та методи володарювання залишається актуальною науковою проблематикою, адже посткомуністичне сьогодення з його неподоланими труднощами, на жаль, зберігає загрози повернення до минулого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борман М. *Национал-социализм и христианские идеи несовместимы* / М. Борман // Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма* / [пер. с англ. Ю.Д. Чупрова]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – С.288–292.
2. Гобино Ж.-А. *Опыт о неравенстве человеческих рас* / Ж.-А. Гобино. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 765 с.
3. Гюнтер Х.Ф. *Нордическая раса как идеальный тип* / Х.Ф. Гюнтер // Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма* / [пер. с англ. Ю.Д. Чупрова.] – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 96–100.
4. Зонгаймер К. *Як нацизм прийшов до влади* / К. Зонгаймер [пер. з нім.]. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2009. – 320 с.
5. Клаус Л.Ф. *Расовое воплощение, расселение и мировое господство* / Л.Ф. Клаус // Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма* / [пер. с англ. Ю.Д. Чупрова.] – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 100–109.
6. Клен Ф.И. *Это марширует новая Германия* / Ф.И. Клен // Моссе Дж. *Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма* / пер. с англ. Ю.Д. Чупрова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2010. – С. 59–62.
7. Розенберг А. *Миф XX столетия.* / А. Розенберг. – Харьков, 2005. – 512 с.
8. Сміт Ентоні Д. *Національна ідентичність.* / Е.Д. Сміт. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
9. Сміт Ентоні Д. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка* / Е.Д. Сміт. [Наукове видання]. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.
10. Эко У. *Пять эссе на темы этики* / У. Эко. – СПб.: “Симпозиум”, 2002. – 158 с.
11. Wippermann W. *Europ? ischer Faschismus im Vergleich (1922 – 1982)* / W. Wippermann. – Frankfurt a. Mein, 1983. – S. 12–21.
12. Дмитрашко С.А. *Зовнішньополітична ідеологія німецького націонал-соціалізму* / С.А. Дмитрашко // *Науковий вісник. Одеський держ. екон. ун-т. Всеукраїнська асоц. молодих науковців. Науки: економіка, політологія, історія.* – 2010. – №6. – С. 133–140.